

Bakonyi Katalin

## A Waldorf-pedagógia rövid bemutatása a transzcendens motívumok szempontjából

*„Nem az a feladatunk, hogy a felnövekvő generációnak meggyőződéseket közvetítsünk. Hozzá kell segítenünk, hogy a saját ítélő erejét, a saját felfogóképességét használja. Tanuljon meg a saját szemével nézni a világban. (...) A mi vélekedéseink és meggyőződéseink csak a mi számunkra érvényesek. Az ifjúság elé tárjuk őket, hogy azt mondjuk: így látjuk mi a világot. Nézzétek meg most már ti is, milyennek mutatja magát nektek. Képességeket ébresszünk fel, és ne meggyőződéseket közvetítsünk. Ne a mi igazságainkban higgyen az ifjúság, hanem a mi személyiségünkben. Azt vegyék észre a felnövekvők, hogy mi keresők vagyunk, és őket is a keresők útjára kell vezetnünk.”*

Rudolf Steiner

Az első Waldorf-iskolát Rudolf Steiner alapította Stuttgartban 1919-ben, a Waldorf-Astoria cigarettagyárban dolgozó munkások gyermekei számára.

Az iskola az antropozófia talaján indult el. Az antropozófia emberről szóló sajátos bölcséletet, tudást jelent. Ez a tudásismeret, egy eszme és megismerési út, melyet Steiner addigi tanulmányai és ismeretei alapján alkotott meg, amelyre több filozófia, eszme és kultúra hatott. Mindezt átszűrte saját gondolatvilágán, értelmezte, majd ebből lett egy szintetizált, mégis teljes, koherens világgép, amelyre az emberről való tudásból kiindulás a jellemző. A pedagógián kívül Steiner többek között orvoslással, mezőgazdasággal, építészettel, színészettel, beszédműveléssel, és mozgásművészettel (euritmia) is foglalkozott. Itt most a pedagógiáról, a Waldorf-pedagógiáról lesz szó.

A Waldorf-pedagógia, a HSM-ben felsorolt területekhez, motívumokhoz több ponton tud kapcsolódni, ezért röviden, vázlatosan ezekre utalok először a teljesebb kép és a jobb érthetőség kedvéért:

**Affiliáció és intimitás:** a gyakorlati pedagógiában a gyerekről való tudásunkból való kiindulást jelenti (általánosan korosztályonként, de az egyes gyerek szempontjából is), gyermekmegismerési módszereink kidolgozottak, tudatosak, az első nyolc évben az osztálytanító szerepe kiemelt. **Kompetencia:** a belső kontroll igen fontos a tanároknál, önismereti utunk folyamatos. Hiszünk a hatásunkban, és bízunk a gyermekek és a fiatalok fejlődésében. **Autonómia:** az önállóságra nevelésben fontos az én és a világ összefüggése (a reggeli fohászokban is ez jelenik meg), a gyerekek a sokféle tevékenység által megtalálhatják a számukra legmegfelelőbbet. **Teljesítménymotiváció:** a versenyzés kizárása, 10. osztály végéig csak szöveges értékelés (utána is csak a felvételik miatt van az osztályzás.) **Önmegvalósítás:** kifejezett pedagógiai alapvetés: minden gyerek találja meg a saját útját és boldogságát! Sok egyéni feladat van végig, 12 éven át, de pl. a 8. osztályos művészeti zárómunka és -előadás, és 12. osztályban a diplomamunka kifejezetten ezt szolgálja. Sokféle tevékenység a saját út megtalálását segíti. Ahogyan a folyamatos fejlesztő értékelés is, és a hosszú, mély szöveges bizonyítványok 12 éven át.

A továbbiakban megpróbálom a HSM egyik szempontja, a **transzcendencia felől értelmezni, láttatni** a Waldorf-pedagógiát.

A Waldorf-tanár számára az **antropozófia** és a Waldorf-pedagógia nem csupán elméleti tanulás és tudás, hanem gyakorlati megértés: folyamatos olvasás, megismerés, amelyet összekapcsol a napi tapasztalattal, tehát nem „agyalás”, hanem annak fontossága, hogy hogyan hasznosíthatjuk a leírtakat a napi gyakorlatban.

Miként fogalmazódik meg a Waldorf-tanár számára az antropozófia, más néven nevezve: a szellemtudomány elmélete? Szokás azt mondanunk, hogy e pedagógia az emberről, a gyerekről való tudásból indul ki. Ezek általános megfogalmazását Steiner több munkájában és még több előadásban olvashatjuk. Mindezekből építkezik nemcsak a tanterv, hanem a gyerekek megismerésének módja, és a 12-13 év napi apróbb és jelentősebb gyakorlata is.

Itt emelem ki, hogy a Waldorf-iskolában nem tanítunk antropozófiát, azt meg sem említjük. Annak „megvalósítását” minden tanár a maga képességei szerint és gyakorlatában végzi. Egyben feltételezzük azt is, hogy

aki nem érti vagy nem ért egyet Steiner és követői elméletével és gyakorlatával, az nem tud, nem szeret Waldorf-tanár lenni. Ám ebből következik az is, hogy a Waldorf-iskolákban nem nagyon találni két olyan pedagógust, aki ugyanúgy és ugyanazt mondja és teszi. Minden iskolának megvan a meghatározható és rá jellemző karaktere és hangulata ebben az összefüggésben is: attól függően, hogy hogyan, milyen szinten akarnak és tudnak a pedagógia, a szellemtudomány elméletével és napi tapasztalataival közösen dolgozni. E közös munka színtere a minden héten megtartott, úgynevezett pedagógiai konferencia. Mindeközben fontos, hogy a pedagógusok önállóan, magukban is végezzenek egy belső munkát: mind az olvasott vagy kollégaiktól szerzett ismereteikkel, mind az egyes gyerekekkel kapcsolatban. Ezt a belső folyamatot nevezhetjük meditativnak is: e gondolati cselekvés során inspirálódik a pedagógus, melynek eredményeképpen az intuíciónak is nagy szerepe van a munkájában és életében.

Ebben az írásban nem törekszem arra, hogy akár az antropozófiáról, akár a Waldorf-pedagógiáról teljes képet adjak, mégis először e pedagógia elméleti kiindulási alapját ismertetem. Ennek leírásához hosszabban idézek egy doktori disszertációból.

*„Az ember fejlődését Steiner négy egymásra épülő szakaszban állapítja meg.*

A **fizikai test**. Az ember VAN. Ez az állapot közös még az ásványi világgal is.

Az **étertest**. Ez az állapot a növényi világgal közös. A fizikai érzékszervek számára csak ez a szint ismerhető meg. Mozgás, fejlődés jellemzi. Ezért már e szinten is felfoghatóan, megismerhetően tapintható a karakter, az emlékezet, a temperamentum. Ebben a testben már létezik az életerő, életprincípium, amely növényben, állatban, emberben egyaránt megvan.

Az **asztráltest**. Ez az állapot az állati világgal közös. Ebben a testben megjelenik az érzékenység, az érzelem, ezért alkalmas már az egyéni megtapasztalásra, a sajátos értelmezésre és megismerésre. E testben fejlődik ki az öröm, a fájdalom, a vágy stb. érzése, azaz bármely belső folyamat egyéni módon tükröződik, hiszen az említett jelenségek minden embernél máskor és másképpen jelentkeznek.

Az **éntest**: ez az állapot csak az emberben alakulhat ki, más élőlényekkel már nem közös. Ez a kifejlődött TUDAT állapota.

Ez az a test, amely végképp nem helyettesíthető senki és semmi mással, mert a tudat csak az „ÉN”-é lehet. Ez mindenki számára egy olyan világot jelent, mely csak önmaga számára létező világ. A belső, az „én” szintjében a kinyilatkoztatás a legteljesebb emberi képesség. Ezért nevezik az éntestet az ego képesség hordozójának. Az éntest a hordozója a magasabb rendű emberi léleknek, ezáltal válik az ember a „teremtés koronájává”. Nem pusztán ösztönei, indulatai, vágyai vannak, hanem gesztusai, mimikája, lelkiismerete, vallása, művészete, kultúrája stb.

A pedagógus az emberi lénynek ezzel a négy testével találkozik, e négy szinttel érintkezik....

Nem egyszerűen tanítás, a tananyag átadása a nevelő feladata, hanem a gyermek természetében rejlő lehetőségek felismerése és az ehhez való alkalmazkodás, hogy a gyermek szabadon, ezáltal a teljesség lehetőségét kihasználva fejlődhessen.

Az ember fejlődésének – mint láttuk – jellemzője a négy test. Potenciálisan minden ember hordozza magában. Ez általános. Ezek megnyilvánulásai, megnyilatkozásai azonban egyediek, ez az egyediség sajátos utat akar és tud bejárni, tehát sajátos segítséget, utat, azaz nevelést kíván meg,

Pszichológiai, fejlődés-lélektani koncepciója szintén e négy szakasz fejlődését segítő elképzelésen alapul. A nevelő az emberi lénynek ezen a négy tagján „dolgozik”. Ezért ha helyesen, a gyermeki fejlődésnek megfelelően, akarunk kapcsolatba kerülni a gyerekkel, akkor e szakaszok természetét kell megvizsgálni.

Steiner fejlődés-lélektani koncepciója stabil, alapvetően saját maga által kidolgozott egységes, saját ideológiájára épülő rendszer. A négy szakasz nem egyszerre fejlődik ki az emberben, hanem a születéstől a fizikai test haláláig, tehát a különböző életkorokban egymást követő és eltérő módon fejlődnek. A helyes nevelői magatartás tehát ezeket az emberi természet fejlődési törvényszerűségeit veszi figyelembe, továbbá az általános jellemzőkön túl az eltérő, egyéni, sajátos emberi (gyermeki) specifikumot.

Az ember születésekor fizikai testét, mint a hagymaburok levelei, veszik körül az étertest és az asztráلتest. A különböző fejlődési szakaszokban „vetik le burkaikat” a gyermekek, és ily módon lépnek egy másik, a következő fejlődési szakaszba.

Az **első szakasz** a fogváltás periódusánál zárul le, illetőleg innen veszi kezdetét a második szakasz. A kisgyereket már születése előtt egy másik lény, az anya fizikai burka veszi körül. A születés ténye még nem változ-

tatja meg a gyermek képességeit. Testrészei és érzékszervei léteznek, ezek majd a lelki jelenségek fejlődésével funkcionálnak összhangban. Az embrió szeme is már kifejlődött, mégsem lát, mert szemhéja zárt, mintegy védőburokként funkcionál. Nem engedi a magzathoz jutni az inadekvát információkat. A megszületett kisgyermek szemhéja ugyan nyitott, de észlelése a világ jelenségeiről még nem fejlődött ki. Ezért a fogváltásig a gyermek még különleges, fokozott védelmet igényel. A látás – látásmód képessége akkor kezd kialakulni, az érzékelés egyéni módja kifejlődik, és a gyermek igen erőteljesen használja érzékszerveit.

A kisgyermek a felnőtt, a védő-nevelő személyt utánozza. Ezért a személyes, élő példa, a minta jelentősége ebben a periódusban óriási. Nem a szavak, a direkt oktatás váltja ki a fejlődést, hanem a példamutató jelenlét, amelyet lehet utánozni.

A környezeti hatásokat, amelyek segítik és befolyásolják a gyerek fejlődését, abszolút tág értelemben kell tekinteni. Nem csak a materiális környezetről van szó, hanem mindarról, ami a gyermek környezetében lejátszódik, amit érzékel, ami a fizikai térből a szellemi erőire tud hatni. Ezért a nevelési módszerek ne az értelemre hassanak elsődlegesen, hanem a gyermek érzékszerveire, érzelmeire!

A **fogváltással az étertest** leveti védőburkát és az az időszak veszi kezdetét, amely már a direktebb külső nevelési hatásokat is megengedi. De tudni kell pontosan, hogy milyen hatásokat enged magához ez a szakasz. Ez a korszak a szokások, egyéni hajlamok, a karakter, az emlékezet, a temperamentum kialakulásának kora. Ezek fejlődését célzó nevelői magatartás a kívánatos. A fantázia figyelembevételére és ugyanakkor tapintatos irányítása, a képszerű látásmód és értelem kialakulásának szintetizálása a megfelelő pszichológiai alap a bánásmódhoz. A hasonlatok, a képek, a szóbeli történetek, szimbólumok, jelképes ábrázolások segítik a gyermeket a fejlődésben. A tanulás még mindig nem szóbeli memorizálás útján történik. A gyermekben az alázat és a tisztelet ebben a szakaszban differenciálódik. Ezért a felnőtt szerepe elsősorban már nem az utánzáshoz, hanem a követéshez a minta és a tekintély. Az értelemre ható, de még mindig képi, szimbolikus látásmód szabad fejlődésének kora ez.

A **harmadik szakasz** a nemi éréssel kezdődik. Az asztrálistest leveti védőburkát, szabad teret kap a teljes találkozás a külvilággal. A nyelv, szóbeliség szerepe megnő. Kialakul a nyelvi gondolkodás. Mindebből következik, hogy a tudomány hódító hatásává válik a serdülő gyermek életében, a sok új és

mély szellemi ismeret következtében képes már ítéletet alkotni a világ jelenségeiről. Kialakul a gyermekben a már viszonylag stabil erkölcsi érzék, életét áthatja a moralitás. Az ízlésvilága sajátosan formálódik, fogékonnyá válik arra, ami számára a jó és a szép.

Így jut a fejlődés **negyedik szakaszáig**, a nagy titokhoz, saját éntestének végső, ám mindvégig fejlődő törvényszerűségeinek feltárásához. A test és lélek egységének korszaka ez, amely már az emberi képességek beláthatatlan határainak fejlődéséig vezet. A szabad ember kifejlődése tehát Steiner fejlődéslélektanának utolsó, de sosem befejezettnek tekinthető állomása, amely belső függetlenséggel rendelkezik és az emberi méltóság jegyeit viseli magán.

A Waldorf-intézmények mindegyike (a 4. életévtől kb. a 19. életévig) mind a tárgyi környezetet, mind a nevelés (oktatás) tartalmát, mind a módszertani ajánlásokat tekintve úgy épül fel, hogy egységesen és komplex módon szolgálja az ember sajátos életkori és egyéni fejlődését a lehető legteljesebb kifejlődésig.

Ez a pszichológiai bázis, ez a fejlődés-lélektani rendszer – mint láttuk – konkrétan megfogalmazott, és teljes egységben van azzal az eszmeiséggel, amelyet antropológiának, (még szebben és plasztikusabban kifejezve) szellemtudománynak nevezünk.” (Bakonyi Anna 1995)

## Nézzük meg, hogy mi minden következik ezekből a gyakorlatban és a mindennapokban!

A **tantervet** említtem előljáróban. A tanterv első része az ún. horizontális tanterv, mely korosztályonként veszi sorba a gyermekek fejlődési jellegzetességeit, melyből következnek az adott évben a célok és célkitűzések. Erre mondjuk azt, hogy e pedagógia a gyerekekről való tudásból és ismeretből indul ki. A tanterv másik része az ún. vertikális tanterv, mely a hagyományozshoz hasonlóan a tantárgyakat veszi sorba, évfolyamonként a magyar hatályos szabályoknak is megfelelően: célok és feladatok, javasolt témakörök és várható eredmények megnevezésével, kifejtésével. A tanterv megvalósításakor mindig nagyon fontos figyelni, hogy mely életkorban mi (mely tananyag) szolgálja legjobban a gyermekek fejlődést.

A következő, a **művészeti nevelés**, vagy mondhatjuk úgy, hogy **művészettel nevelés**. Fontos a környezet kialakítása: fontos a sok természetes anyag és szín, az óvodai csoportszobák és a tantermek kialakítása szintén

a korosztályoknak megfelelően történik. Itt kiemelem a mindenütt látható **évszakasztalt**, amely minden Waldorf-teremben megtalálható. A név nem véletlen, mindig az évszakhoz, és mindig az éppen adott ünnephez kötődik. Vannak, akik kis oltárnak nevezik, vagy ehhez hasonlatos kifejezést használnak erre a tárgyra, ami abból a szempontból igaz, hogy főleg a kisebb gyerekek ekként tekintenek rá.

Tantárgyak egész sora tartozik a művészeti tárgyakhoz: a már említett mozgásművészet, az euritmia, a festés és rajzolás, a kézimunka, a fafaragás, a szövés, a mindennapi éneklés és közös zenélés (főként furulyázás) stb. A rajzolás azonban nemcsak külön tanóráként jelenik meg, hanem a diák által írott és rajzolt füzet megalkotását is jelenti, amely azután (tan) könyvként szolgál számára.

A művészeti és művészettel nevelés tehát lényeges a mindennapi életünkben, kifejezve, hogy nem csak a fejet, azaz az intellektust neveljük és fejlesztjük. Ezért szokás mondani a Waldorf-iskolára, hogy a szív, a kéz és a fej iskolája, vagyis a művészeti, a gyakorlati és az intellektuális nevelés egységben, egyenlő arányban történik, ahogyan mindez az emberben és a gyerekekben is egységben van. Mai, modern kifejezésekkel élve: fejlődnek a kreativitás, az érzelmi- és más intelligenciaterületek (lásd többszörös intelligencia).

Gyakran felmerül a kérdés, hogy **vallásos** intézmények-e a Waldorf-intézmények? Erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni.

Azt kijelenthetjük, hogy a Waldorf-pedagógia nem kapcsolódik közvetlenül egyetlen ismert valláshoz sem. Azonban érzületében, ünnepeiben, néhány megnyilvánulásában mégis hasonlatos hozzájuk. A Waldorf iskolákban világszerte van úgynevezett vallásóra. Ebben az órában mindenütt a gyerekek a saját (szüleik) vallása szerinti órán vesznek részt, tükrözve az adott kultúrára és az adott országra jellemző vallásokat (katolikus, evangélikus, református, iszlám, zsidó stb.).

Mindemellett létezik – szintén Steiner által szintetizált – úgynevezett szabad vallás „tantárgy”. Magyarországon lényegében mindenki erre az órára jár, mert a családok szívesebben vették és veszik, hogy saját vallásukat csak a saját közösségükben éljék át a gyerekek. (Előfordulhat persze, hogy egy-egy család azt sem szeretné, hogy gyermeke akár szabad vallásórán vegyen részt, ebben az esetben döntésüket tiszteletben tartja az iskola.) Ezeken az órákon a gyerekek sokáig meséket, történeteket hallgatnak, melyeknek célja egyfajta vallásos érzület, érzet átélése, mely a kis

iskolás gyerekekre amúgy is jellemző. Később emberi nagyságokat, különleges emberi életutakat ismernek meg, végül elmélyülnek a legismertebb vallásokban. Jellemző ezekre az órákra, főleg a nagyobbaknál, a sok-sok meghitt, nagyon személyes beszélgetés. (Erről a témáról az ajánlott irodalmak között található egy könyv.)

A **bizonyítványt** témánk szempontjából azért említem meg, mert a hosszú szöveges leírásban a pontos és konkrét értékelések, megállapítások mellett szeretetteli odafigyelés nyilvánul meg. E szövegben az dominál, hogy a gyerek a saját útját járva, az adott tanévben éppen hol tart. A bizonyítvány hangvétele bizalommal és hittel teli, támogatást ad a továbbfejlődésben, továbblépésben a tanár segítségével.

Az első nyolc évben a diákok a tanártól egy ún. **bizonyítványverset** is kapnak, melyben szintén az előbbi gondolatok fejeződnek ki. Ezeket a verseket azután a gyerekek minden héten egyszer, egy szép rítus közben elmondják. Abban is nagy a hite és bizalma a tanárnak, hogy ezek a versek hatnak és „dolgoznak” az év során a gyerekek lelkében.

Amikor egy gyerek a valóságban vagy gondolatban elénk kerül, mindig feltehetjük a kérdést: Ki vagy te? Honnan jöttél? Hová tartasz? Nagy és izgalmas titkok feltárása és megismerése ez.

Még meg kell említenünk az **ünnepeket, ünnepeinket**.

Az ünnepekben, főleg az óvodában és kisiskoláskorban nem is csak maga az ünnep(nap) a fontos és a lényeg, hanem a felkészülés és a lecsengés. Hosszasan, mesékkel, történetekkel, énekekkel, zenével, növények ültetésével, az évszakasztal változásával stb. készülnek az ünnepre, majd búcsúznak el tőle, így egyik ünnep a másikba fonódik, elmerülve és elmélyülve az érzéseikbe, élményeikbe. Van, amikor csak egy-egy osztály, de gyakran több osztály ünnepel együtt, előfordul, amikor az egész iskola, sőt a szülőkkel közösen is átélhetjük magát az ünnepnapot. Csak felsorolásszerűen említve néhányat: január: háromkirályok, vízkereszt. Február: farsang. Március: készülődés a húsvétra. Április: húsvét. Május: pünkösd. Június: János-nap. Szeptember: betakarítás, Mihály-nap. November: Márton-nap. December: advent, betlehemi játék – amelyet a tanárok játszanak el minden évben a diákok és a szülők számára.

Említhetjük még a hónapünnepeket, amelyeken szintén az egész iskola apraja-nagyja (1-13. osztályig) részt vesz, és ahol az osztályok és szülők rövid betekintést kapnak a más osztályokban folyó munkáról: versekkel, énekekkel, gyakorlatokkal, euritmiaival stb. Ez nem több idő, mint egy óra.

Elmaradhatatlanok minden évben az egyes osztályok **osztálybemutatói**, illetve a 8.-os és 12.-es nagy záró osztályszíndarabok. Vagyis a dráma és a bemutatók életünk mindennapos részei, kihasználva azoknak minden pedagógiai lehetőségét az egyes korosztályokban.

A nap szokásai, ritmusai közül elsőként a reggeli **kézfogást** említem meg, amikor a tanár minden egyes gyerekkel néhány másodpercig kettesben van, hiszen kezet fognak, köszöntik egymást és egymás szemébe néznek. Lehetőség nyílik ilyenkor rövid, személyes párbeszédre is, miközben a tanár megérzi, meglátja, érzékeli, hogy milyen állapotban van aznap reggel a tanítványa.

A reggeli rítushoz tartozik, az ún. **reggeli Spruch**, ami pontos magyar fordításban „mondást” jelent, és mi néha reggeli mondásként, esetleg reggeli fohászként említjük. E mondásokat Steiner írta még az első Waldorf-iskolásoknak: egyet az alsó négy osztálynak, egyet az ötödik-tizenkettedik osztálynak. Óriási ereje abban is rejlik, hogy ez a Spruch hangzik el a világ összes Waldorf-iskolájában minden reggel Japántól Ázsián át, Európán keresztül, Afrikától Amerikáig. Mindkettőnek egy-egy magyar fordítása van, melyeket a magyar iskolákban a gyerekek közösen mondanak el minden reggel. Ez jó ráhangolódás a napra, a közös munkára. Az óvodákban és iskola alsóbb osztályaiban a közös étkezésnél mondanak még Spruchot a gyerekek.

A tanár mindennapjához tartozik az **esti visszatekintés**, amit ha megtesz, akkor fel tudja villantani tanítványai aznapi állapotát, tetteit, mondatait. Mindez valóban akár csak egy spirituális pillanat, amiből azután a következő napi találkozásra, esetleg mondatokra, lépésekre fel tud készülni. Ezek a belső élmények mélyítik el a gyerekek alaposabb megismerését, amihez a sok-sok együtt töltött idő és a változatos napi tevékenységek is segítséget nyújtanak.

A **szülőkkal** való szoros kapcsolat és együttműködés is jellegzetessége a Waldorf-óvodáknak és Waldorf-iskoláknak. Mind a szülők, mind a tanárok a gyerekek jobb és kiegyensúlyozottabb életét szeretnék, ezért sokat beszélgetnek. Szerencsés, ha az igények egybeesnek, egyetértés és harmónia van a kommunikációban. De akkor is kell egyfajta egyezsége jutni, ha ez a nehezebb út, mintsem elengedni a problémát, főként a kamaszoknál.

A már említett heti pedagógiai **konferenciákon**, illetve az osztálykonferenciákon (amikor minden olyan tanár jelen van együtt, akik egy osztályban tanítanak és csak az adott osztályról van szó), mindig a gyerekekről,

az egyes gyerekről beszélünk. A konferenciák egy részében tehát keressük azokat az egyedi utakat, amelyekkel egy-egy tanuló vagy osztály speciális nehézségeit tudjuk segíteni, amiktől azután nekik jobb és könnyebb lesz. A pedagógiai konferencia tagja az iskola orvosa is, akiknek tanácsai, sajátos antropozófiai szemlélete jelentősen hozzájárulnak a gyerekek különösen sokoldalú és alapos megismeréséhez, mindahhoz, amellyel követhetjük, segítséget nyújthatunk életük lépéseikhez, egyéni útjukhoz. És végső soron ez a legfontosabb feladatunk.

*„A gyereket tiszteletben fogadjuk, szeretetben neveljük és bizalommal (szabadságban) elengedjük.” (Rudolf Steiner)*

#### **Néhány szakirodalom a bővebb ismeretért:**

Bakonyi Anna: Irányzatok, alternatívítás az óvodai nevelés terén. Tárogató Kiadó. Budapest. 1995. (21-22. p. 40-41. p.)

Carlgren, Frans – Klingborg, Arne: Szabadságra nevelés. Rudolf Steiner pedagógiája. Török Sándor Waldorf-pedagógiai Alapítvány. Solymár. Pedagógus-Továbbképzési Módszertani és Információs Központ. Pilisborosjenő. 1999.

Christoph Lindenberg: Waldorf-iskolák: szorongás nélkül tanulni, tudatosan cselekedni. Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht. Budapest. 2004.

Steiner, Rudolf: Gyermeknevelés. Élőszó Kiadó. Budapest. 2005.

Székely Anikó: Égi lajtorján. A spontán vallásosságtól a megismerésig. Kláris Kiadó. Budapest. 2012.

